

بررسی و نقد کتاب تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه

عباسعلی رستمی نسب*

چکیده

اهمیت این نقد به لحاظ موضوع تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه و گنجانده شدن آن در واحدهای درسی دوره کارشناسی ارشد و دکتری فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی است. هدف نقد پژوهشی این اثر شناسایی نقاط قوت و ضعف آن به منزله کتاب دانشگاهی و اصلاح موارد پیش‌نهادی و کامل‌تر شدن آن برای استفاده در دوره‌های آموزشی و پژوهشی تحصیلات تکمیلی است. روش نقد استنادی - تحلیلی بر اساس الگوی پیش‌نهادی نقد شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی پژوهشگاه در چهارچوب معرفی کلی، تحلیل ابعاد شکلی (امتیازات و کاستی‌ها) و تحلیل محتوایی (امتیازات و کاستی‌ها) انجام شده است. نتایج نشان می‌دهد که اثر از لحاظ موضوع‌ها و شرح مستندات تأیید شده است، اما از نظر جامعیت محتوا و تطبیق با سرفصل وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و ژرف‌اندیشی در همه مباحث مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی (ع) در نهج‌البلاغه، نیاز به تجدید نظر اساسی دارد. هم‌چنین محتوای کتاب همه دیدگاه‌های امام علی (ع) را در ابعاد گوناگون تعلیم و تربیت پوشش نداده است؛ به همین علت عنوان کتاب به نسبت محتوا بسیار کلی و وسیع است.

کلیدواژه‌ها: نهج‌البلاغه، تعلیم و تربیت، عبدالمجید زهادت، جامعیت محتوا، هماهنگی موضوع با محتوا.

۱. مقدمه

تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه یکی از مباحث درسی در دوره کارشناسی ارشد و دکتری تاریخ و فلسفه گروه علوم تربیتی با گرایش تعلیم و تربیت اسلامی است. این درس

* دانشیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان rostaminasab@uk.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۵/۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۷/۲۰

سرفصلی دارد که تاکنون تدوین نشده است. از نظر برخی از مؤلفان، تصور بر این است که نامه ۳۱ نهج البلاغه دربرگیرنده همه مباحث مربوط به تعلیم و تربیت است که جای بحث و تحلیل و تفسیر دارد. یکی از آثار ارزش‌مندی که با عنوان تعلیم و تربیت در نهج البلاغه منتشر شده است مربوط به اندیشمند فرزانه عبدالمجید زهادت است. با توجه به این‌که نگارنده این مقاله چندین سال است این درس را در دانشگاه تدریس می‌کند، بر خود لازم دیده است که آن را با الگوی معیارهای نقدی که پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی پیش‌نهاد کرده است مطالعه و بررسی کند. گفتنی است نگارنده با مطالعه اولیه این اثر، به نکات بسیار ارزش‌مندی از یافته‌های مؤلف دست یافته است که همین امر علاقه‌مندی‌اش را به مطالعه و بررسی آن افزایش داده است. برخی از این نکات عبارت‌اند از:

۱. تأثیر جلب اعتماد در تربیت (زهادت، ۱۳۸۰: ۱۴۴) که یکی از توجهات اولی و اصلی امام علی (ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه است؛
۲. توجه به تأثیر مبدأ - تعالی در تربیت (همان: ۱۵۸)؛
۳. تأثیر توجه به معاد در تربیت (همان: ۱۸۴) که هریک از این‌ها از موضوع‌های بسیار مهم در نهج البلاغه است. نگارنده این پژوهش در تداوم مطالعه متوجه شد که نویسنده این اثر را با مطالعه همه مطالب مربوط به نهج البلاغه انجام نداده است؛ بنابراین مباحث فراوان و مهمی از دیدگاه تربیتی امام علی (ع) در این اثر آورده نشده است. گفته‌ها و ناگفته‌های این اثر نگارنده پژوهش را بر آن داشت که به نقد و بررسی این کتاب پردازد تا در تجدید چاپ آن کمکی به مؤلف کرده باشد. آنچه امروز ضروری به نظر می‌رسد، مهم بودن نقد آثاری است که موضوع درسی است تا به ترغیب صاحبان اندیشه و اثر و تکمیل و اصلاح آثار آنان کمک شود؛ این‌گونه است که علم پیشرفت می‌کند و رفته‌رفته فضای فرهنگی زندگی بشر تعالی یافته و در آن فضا تربیت صحیح تداوم و استمرار می‌یابد.

۲. بیان مسئله

موضوع مقاله حاضر نقد و بررسی کتاب تعلیم و تربیت در نهج البلاغه اثر عبدالمجید زهادت است. کاربرد این گونه آثار در دانشگاه‌ها به دوره‌های تحصیلات تکمیلی در گرایش تعلیم و تربیت اسلامی مربوط می‌شود؛ بنابراین این گونه آثار باید به دقت مطالعه و بررسی و به غنایشان افزوده شود. به‌ویژه استادان حوزه‌های علمیه به نسبت استادان دانشگاه‌ها مسئولیت بسیار سنگین‌تری دارند؛ بنابراین ما قردان همه کسانی هستیم که در حوزه تربیت اسلامی پژوهش و نظریه‌پردازی کرده، مقاله و کتاب منتشر می‌کنند؛ زیرا اساس سعادت بشر به تعلیم و تربیت درست و ظهور انسان‌های صالح بستگی دارد.

عرصهٔ تعلیم و تربیت از مهم‌ترین زیرساخت‌های تعالی همه‌جانبهٔ کشور و ابزار جدی برای ارتقای سرمایهٔ انسانی شایستهٔ کشور در عرصه‌های مختلف است و تحقق آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی ایران، مانند احیای تمدن عظیم اسلامی، حضور سازنده، فعال و پیش‌رو در میان ملت‌ها و کسب آمادگی برای برقراری عدالت و معنویت در جهان در گرو تربیت انسان‌های عالم، متقی و آزادهٔ اخلاقی است، تعلیم و تربیتی که تحقق بخش حیات طیبه، جامعهٔ عدل جهانی و تمدن اسلامی ایرانی باشد. در پرتو چنین سرمایهٔ انسانی متعالی است که جامعهٔ بشری آمادگی تحقق حکومت جهانی انسان کامل را یافته و در سایهٔ چنین حکومتی ظرفیت و استعداد‌های بشر به شکوفایی و کمال خواهد رسید (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۳).

آن‌چه در این بحث اهمیت و ضرورت دارد استخراج مفهوم تعلیم و تربیت و نظام تربیتی از متن *نهج‌البلاغه* است تا بتواند آن را در سطوح مختلف فرایند تعلیم و تربیت عملیاتی کند.

تعلیم و تربیت اصطلاحی رایج است که از دیدگاه مکاتب مختلف تعاریف متعددی دارد. تفاوت تعاریف به جهان‌بینی‌های متفاوت فلاسفه و مرییان بزرگ از عالم و آدم برمی‌گردد؛ بنابراین بیان و آشکار کردن مفهوم تعلیم و تربیت در *نهج‌البلاغه* مستلزم شناسایی جهان‌بینی امام علی (ع) دربارهٔ خداشناسی، نظام آفرینش و هستی‌شناسی و هم‌چنین انسان، معرفت و ارزش‌شناسی است.

پس از شناسایی موارد مذکور، به استخراج مفهوم و تعریف تعلیم و تربیت، هدف نهایی، اهداف کلی و جزئی، مبانی، روش‌ها، اصول، وظیفهٔ معلم، وظیفهٔ شاگرد، وظیفهٔ والدین و عالمان و حاکمان، موضوع‌های آموزشی و ویژگی‌های هر یک از این‌ها، نحوهٔ ارزش‌یابی و امتحان پرداخته می‌شود. در نهایت با شکل گرفتن سازمان مربوطه، فرایند اجرایی تعلیم و تربیت مد نظر آغاز و ادامه می‌یابد و سپس عمل ارزش‌یابی و بازخورد، اصلاح، ادامه، و تداوم می‌یابد.

در این باره برای کشف مفهوم و ابعاد گوناگون تعلیم و تربیت در *نهج‌البلاغه*، ضروری است که سایر منابع موجود، به‌ویژه نظریات و مکاتب تربیتی مطالعه و بررسی شوند تا روشن شود که در تعلیم و تربیت چه موضوع‌هایی درخور بررسی است. بی‌توجهی به همین موضوع سبب شده است کتاب‌های موجود همهٔ دانش‌های لازم در باب تعلیم و تربیت را شامل نشوند. به همین دلیل امروز فیلسوفان تعلیم و تربیت در پی طرح نظریهٔ تربیت اسلامی و ویژگی‌های ساخت این نظریه‌اند (ملکاوی، ۱۳۸۰: ۳۱). در این ساخت به دانش‌های لازم برای تعلیم و تربیت توجه می‌شود. محقق باید با همهٔ مکاتب تربیتی و

تمامی آثار مرتبط با تعلیم و تربیت اسلامی و آثار امام علی (ع) و پژوهش‌های مرتبط با تعلیم و تربیت از دیدگاه امام‌آشنایی داشته باشد تا بتواند از عهده این مهم برآید. بدون داشتن پیشینه پژوهش رسیدن به تألیف چنین کتابی کاری بسیار دشوار است؛ البته نباید گفت چون در این زمینه سختی کار زیاد است نباید دست به کار شد. مسلماً هیچ اثری کامل و بی‌نقص نیست. می‌توان در باب ابعاد تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه تحقیق کرد و آثار خوبی برجای گذاشت و بدین طریق به چگونگی تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه کمک کرد. در زمینه تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه، دیدگاه و سیره معصومین (ع) و تربیت اسلامی تحقیقات فراوانی انجام شده است. رفیعی (۱۳۷۷) اثری در زمینه کتاب‌شناسی تعلیم و تربیت اسلامی در دو بخش فارسی و عربی منتشر کرده است که برخی از آثار مربوط به تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه در آن آمده است؛ از جمله:

۱. تربیت در نهج‌البلاغه، دفتر نشر امام علی (ع)؛
۲. علم از دیدگاه امام علی (ع)، نشر جهاد دانشگاهی؛
۳. سعادة التریبیه فی نهج‌البلاغه، انتشارات مؤسسه نهج‌البلاغه؛
۴. منهج التریبیه عنده الامام علی (ع)، دارالکتب العربیه (رفیعی، ۱۳۷۷: ۱۰۲).

البته از آن سال به بعد کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های بسیاری در باب تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه به چاپ رسیده است که ذکرشان در این مقاله نمی‌گنجد و پس از توضیح مختصری درباره شخصیت الهی امام علی (ع) و اهمیت محتوایی نهج‌البلاغه از دیدگاه صاحب‌نظران به ذکر نمونه‌هایی از آن‌ها بسنده می‌شود.

۳. پیشینه پژوهش

روایت شده است که امام علی (ع) روزی بر منبر کوفه خطبه می‌خواند و در ضمن آن فرمود: ای مردم از من بپرسید قبل از این‌که مرا از دست بدهید. از راه‌های آسمان و زمین بپرسید که من به آن‌ها داناتر از راه‌های زمین هستم (گویا، ۱۳۸۱: ۱۹۰).

در مواردی امام علی (ع) خود را چنین معرفی می‌کند: «أَفْنَعُ مِنْ نَفْسِي بَانَ يُقَالُ: هَذَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ، وَ لَا أُشَارِكُهُمْ فِي مَكَارِهِ الدَّهْرِ، أَوْ أَكُونُ أَسْوَأَ لَهُمْ فِي جُشُوبَةِ الْعَيْشِ؛ آیا بدین بسنده کنم که مردم مرا امیر مؤمنان خوانند و در رنج‌ها و سختی‌های روزگار با آنان هم‌دردی نورزم و در تلخ‌کامی‌های زندگی ایشان را نمونه نباشم» (سیدرضی، بی‌تا: نامه ۴۵: ۴۱۸).

خوشدل تهرانی در این باره نیکو سراییده است:

من آن نیام که کنم نفس خویش را راضی که مؤمنان را باشم امیر در عنوان
به مؤمنان بود آن کو امیر می‌باید شریک باشد در شادی و غم ایشان

(خوشدل تهرانی، ۱۳۸۰: ۳)

ادیب و شاعر - ژوزف الهاشم - امام علی (ع) را شاهراه علم و کعبه معرفت می‌داند. پس قرآنی که ارباب اندیشه را با بلاغت، معارف و حکمت‌هایش ناتوان گردانیده است، علی (ع) را از کشف اسرار و کنه آن ناتوان نبوده است؛ لذا قرآن در گنج خویش را به روی علی (ع) گشوده تا هر چه می‌خواهد از آن سیراب گردد و هر قدر می‌خواهد از آن بنوشد (هیفا، ۱۳۸۹: ۳۲۷).

به روایت بسیاری از علمای اهل سنت «علی (ع) اول مؤمن به رسول الله بود و از طفولیت در نزد پیغمبر تربیت شد» (سلطان الواعظین شیرازی، ۱۳۹۲: ۲۸۶).

علی (ع) پیشوای سخنوران و سرآمد همه زبان‌آوران و اهل بلاغت است. پس از قرآن و سخنان پیامبر (ص)، هیچ سخنی در زبان عرب به عمق و شکوه و استواری سخنان علی (ع) نیست.

به نقل از کتب معتبر علمای اهل سنت، حضرت محمد (ص) فرمود:

زود است بعد از من فتنه‌ای برپا شود. پس اگر چنین شد، شما ملزم هستید با علی بن ابی‌طالب باشید. چون اوست اول کسی که روز قیامت مرا ببیند و با من مصافحه می‌کند و او با من است در مرتبه بلند و علیا و اوست جداکننده حق و باطل (پاک‌روان، ۱۳۹۳: ۱۵۷).

نهج‌البلاغه کتابی است که به حق «برادر قرآن» لقب یافته است. پس از قرآن و حدیث پیامبر، مهم‌ترین منبع شناخت اسلام و آموزه‌های دینی است. نهج‌البلاغه تراوشات روح بلند و آسمانی انسانی سترگ و کامل است که شاگرد اول مکتب وحی و نمونه و الگوی راستین انسانیت و مظهر تام کمالات و فضایل انسانی است (مجد فقیهی، ۱۳۸۱: ۷).

نهج‌البلاغه کتابی است که اگر در آن به ترتیب حروف تهجی از الف تا یا در هر یک از معارف حقه الهیه بحث و فحوص گردد، اصول و امهاتی را حائز است که هر اصلی خود شجره طیبه فروع و اثمار بسیار است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۳: ۱۳).

این مجموعه نفیس و زیبا به نام نهج‌البلاغه، که اکنون در دست ماست و روزگار از کهنه کردن آن ناتوان است و گذشت زمان و ظهور افکار و اندیشه‌های نو تر و روشن تر مرتباً بر ارزش آن افزوده است، منتخبی از خطابه‌ها و دعاها و وصایا و نامه‌ها و جمله‌های کوتاه مولای متقیان علی (ع) است که به وسیله سید شریف بزرگوار رضی رضوان‌الله علیه در حدود هزار سال پیش گردآوری شده است (مطهری، ۱۳۵۴: ۳).

سیدرضی شخصاً شیفته سخنان علی (ع) بوده است. او مردی ادیب و شاعر و سخن‌شناس بود. ثعالبی، که معاصر وی بوده، درباره‌اش گفته است او امروز شگفت‌ترین مردم عصر و شریف‌ترین سادات عراق است و گذشته از اصالت نسب و حسب به ادب روشن و فضل کامل آراسته شده است ... او از همه شعرای آل ابی‌طالب برتر است. با این‌که آل ابی‌طالب شاعر برجسته فراوان دارند، اگر بگویم در همه قریش شاعری به این پایه نرسیده است، دور از صواب نگفته‌ام (همان: ۴).

ابن ابی‌الحدید از علمای معتزلی قرن هفتم هجری است. او ادیبی ماهر و شاعری چیره‌دست است و چنان‌که می‌دانیم سخت شیفته کلام مولی است و مکرر در خلال کتاب خود شیفتگی خویش را ابراز می‌دارد. او در مقدمه کتاب خویش می‌گوید به حق سخن علی را از سخن خالق فروتر و از سخن مخلوق فراتر خوانده‌اند، مردم همه دو فن خطابه و نویسندگی را از او فراگرفته‌اند ... همین کافی است که یک دهه، بلکه یک بیستم آن‌چه مردم از سخنان علی گرد آورده و نگه‌داری کرده‌اند از سخنان هیچ‌کدام از صحابه رسول اکرم با آن‌که فصاحتی در میان آن‌ها بوده است نقل نکرده‌اند، باز کافی است که مردی مانند جاحظ در البیان و سایر کتب خویش ستایش‌گر اوست (همان: ۱۵).

نهج‌البلاغه مجموعه‌ای از کلمات امام اول، علی بن ابی‌طالب، شامل نامه‌ها، مواعظ و گفت‌وگوهاست. این کتاب پس از قرآن و احادیث نبوی، مهم‌ترین اثر حیات دینی شیعی، به طور کلی و اندیشه فلسفی اوست. در واقع، نهج‌البلاغه را می‌توان یکی از مهم‌ترین منابع و عقاید اندیش‌مندان شیعی دانست (کوربن، ۱۳۸۴: ۵۶).

«نهج‌البلاغه بزرگ‌ترین و منسجم‌ترین کتاب پیرامون آرای سیاسی شیعه در زمینه حکمت نظری، عملی و حقوق اساسی مکتب اسلام است» (جهان‌بزرگ، ۱۳۷۷: ۱۵۵).

نهج‌البلاغه پس از قرآن سرچشمه صاف و گوارای الهی است. همه مسلمانان این کتاب مقدس را بزرگ‌ترین مرجع دینی می‌دانند، مفسرین و مترجمین نهج‌البلاغه از جهات زیادی اهمیت آن را بیان کرده‌اند؛ به نظر ما عظمت این کتاب از جهت تربیتی بیش‌تر از جهات دیگر است (طالقانی، بی‌تا: ۱).

در نتیجه مطالب مذکور، گفتنی است که نهج‌البلاغه کتاب تربیت است و دربرگیرنده والاترین رهنمودهای تربیتی در ابعاد مختلف (عقلانی، عاطفی، و اجتماعی) است.

در زمینه تربیت در نهج‌البلاغه آثار متعددی چاپ و منتشر شده است، اما بیش‌تر آن‌ها به بخشی از موضوع‌های مربوط به تعلیم و تربیت پرداخته‌اند. این آثار عبارت‌اند از:

۱. منهج‌التربیه عندالامام علی (ع) تألیف علی محمد حسین ادیب و ترجمه محمد رادمش. مترجم درباره این اثر می‌نویسد مؤلف سعی کرده که نکات دقیق تربیتی را از خلال سخنرانی‌ها، جمله‌ها و نصایح امام بزرگوار و آن مربی ژرف‌اندیش استخراج کند و

به تجزیه و تحلیل آن‌ها بپردازد (ادیب، ۱۳۶۳: ۶). این اثر دربرگیرنده گفتار طولانی مترجم درباره تربیت و قلمرو آن، مقدمه مؤلف درباره تربیت و شکل‌گیری تمدن‌های تاریخی و نهایتاً اسلام است. سپس به نظام تربیتی از منظر امام علی (ع) توجه شده است و در این باره می‌نویسد:

ما وقتی طرفداران و یاران رسالت انسانیم که بتوانیم عزت و قدرت را به اهلیش برگردانیم و انسانیت معذب و گرفتار را در راه روشن و اصلی خود وارد سازیم. این کار عملی نیست مگر با کشف آن نظام تربیتی که یاران صدیق رسالت اسلام و یاوران مخلص آن بزرگوار برای ما تنظیم و تشریح کرده‌اند؛ لذا ما تصمیم قاطع گرفتیم در این کتابمان درباره اولین شخصیت پرورش یافته و نمو کامل مکتب رسول خدا (ص) و پیشوا و پیش‌رو رهبران تربیت اسلامی بحث و بررسی کنیم. این شخصیت همان علی (ع) و امیر مؤمنان است (همان: ۶۶).

در این اثر نظام تربیتی دربرگیرنده موضوع‌های کلی مربوط دوران نوجوانی، تربیت و وظایف آن، بنیان‌های روحی تربیت، پایه‌های اجتماعی تربیت، تربیت خانوادگی و تربیت شغلی و حرفه‌ای است؛

۲. اصول تربیت در نهج‌البلاغه؛ دلشاد تهرانی می‌نویسد:

نهج‌البلاغه شفای دردهای روحی بشر و راز هدایت اجتماعی و سیاسی است. این کتاب دریچه‌ای به نور و راهی از ملک تا ملکوت است. نهج‌البلاغه مکتوب مبارزه با بیدادگری و زران‌دوزی و بت‌پروری است و راه برپایی حدود الهی و افق ارزش‌های آرمانی است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۱: ۱۲).

در مباحث حاضر، مجموعه‌ای از مهم‌ترین اصول تربیت در نهج‌البلاغه مطرح شده است و البته مجموعه دیدن این اصول و به کار گرفتن آن‌ها به صورت یک مجموعه قوانین تربیتی، راهنمای برنامه‌ریزی و عمل و اقدام تربیتی است (همان: ۳۳).

این اصول عبارت‌اند از: اصل اعتدال، تدرج و تمکن، تسهیل و تیسیر، زهد، تعقل، تفکر، تدبیر و عزت.

۳. *الفکر التربوی عند الشیعه الامامیه*؛ این اثر شامل هفت فصل است و در آن به بافت اعتقادی در تربیت، اصول اجتماعی و فلسفی مؤثر در تربیت، فلسفه تربیت، برنامه درسی، مراحل آموزش و روش‌های آموزش، مراکز علمی و جایگاه آموزش از نگاه شیعه می‌پردازد. در فصل چهارم آمده است:

حضرت علی (ع) پس از رسول اکرم (ص) بزرگ‌ترین عالم در علوم انسانی است؛ چه رسول الله شهر علم و علی دروازه آن است. حضرت امیر (ع) در مدینه به مدت ۲۴ سال به

آموزش معارف اسلامی پرداخت و هسته حرکت علمی بنا نهاد که پس از آن حضرت (ع) در بغداد میوه داد (رفیعی، ۱۳۸۱: ۵۰).

۴. مبانی تعلیم و تربیت در قرآن و احادیث؛ بیش تر برگرفته از قرآن و سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه و غرر الحکم و در الکلم است و موضوع های آن عبارت اند از: شناخت انسان، اصول و روش های کاربردی در تعلیم و تربیت، مهم ترین اصل تربیتی، محتوای تعلیم و تربیت، اخلاق و قوانین رفتاری، ویژگی های مهم نظام تربیتی اسلام، اهداف تربیت و میوه تربیت که مستنداتی از قرآن کریم درباره ویژگی های انسان صالح است (فرهادیان، ۱۳۷۸: ۵۶۷).

۵. منشور تربیت اثری است از محمد علی انصاری درباره تفسیر نامه ۳۱ امام علی (ع) به امام حسن (ع) در نهج البلاغه که در آن آمده است:

سرتاسر نهج البلاغه امام علی بن ابی طالب (ع) مشحون از تعلیم حیات بخش و آموزه های حکیمانه انسان ساز است؛ اما گاه امام (ع) به طور ویژه بر مسند تربیت می نشیند و آمیزه ای از عرشی ترین رمز و رازهای سودمند و شگفت این وادی را به بشر ارزانی می دارد. در این میان، نامه سی و یکم نهج البلاغه جای گاه ممتازی دارد (انصاری، ۱۳۹۳: ۵۱).

این نامه از دیدگاه بیش تر صاحب نظران و بدون هیچ گونه غلوی، جامع ترین و مهم ترین منشور تربیتی اسلام و کامل ترین دستور العمل انسان شدن در قاموس معارف توحیدی است (همان: ۵۳).

۶. تربیت در قرآن و نهج البلاغه اثری از سید حمیدرضا غلوی، استاد دانشگاه شهید باهنر کرمان، است. این اثر ارزش مند شامل پنج فصل با عناوین «مبانی خداشناسی و دلالت های تربیتی»، «مبانی انسان شناسی و دلالت های تربیتی»، «مبانی طبیعت شناسی و دلالت های تربیتی»، «مبانی دینا شناسی و دلالت های تربیتی» و «مبانی مرگ شناسی و دلالت های تربیتی» در قرآن و نهج البلاغه است. در پیش گفتار نویسنده آمده است:

هر فصل نیز مشتمل بر دو بخش اساسی است: نخست مبانی یا ویژگی ها و صفات خدا، انسان، طبیعت، دنیا و مرگ از قرآن و نهج البلاغه استخراج شده و مورد تشریح و تفسیر قرار گرفته اند و در بخش دوم هر فصل، دلالت های تربیتی مرتبط با هر مبنا یا ویژگی از آن مبانی یا ویژگی ها استخراج گردیده و شرح داده اند. در این شرح نیز علی رغم آن که استنباط محقق مبنای اصلی استخراج، تشریح و تنظیم هر رهنمود و نکته تربیتی بوده است، اما تلاش وافر به عمل آمده است این نکات، رهنمودها، راه کارها و روش ها، که حتی در مواردی حالتی از اصول را به خود می گیرند و در مواردی حالات جزئی تری از اصول را پیدا می کنند و به شکل روش ها و حتی راه کارهایی نمایان می شوند که در جهت

پیاده کردن آن اصول به منظور وصول به اهداف مربوطه به کار می‌روند، هم‌چنان دقیقاً و جزء به جزء مستند به آیات قرآن کریم و خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه باشند (علوی، ۱۳۹۳: ۵).

۷. تربیت دینی از دیدگاه امام علی (ع)، اثری از مهدی ابوطالبی است که بیش‌ترین منابع آن برگرفته از رهنمودهای امام علی (ع) در نهج‌البلاغه است که در سه فصل تنظیم شده و درباره‌ی ضرورت تربیت دینی، ابعاد تربیت دینی و مبانی، اصول و روش‌های تربیت دینی بحث کرده است. ناشر در مقدمه‌ی کتاب می‌نویسد:

سراغ همین منبع عظیم و غنی [نهج‌البلاغه] می‌رویم تا از سرچشمه‌ی زلال مباحث او سیراب شویم و بتوانیم مفهوم صحیح از تربیت دینی و اصول و شیوه‌های دست‌یابی به آن را به دست آوریم. ما در این کتاب درصدد هستیم مفهوم تربیت دینی از دیدگاه امیرمؤمنان (ع) را به دست آوریم؛ سپس هدف، ضرورت، ابعاد، مبانی، اصول و روش‌های تربیت دینی را (با توجه به همان مفهومی که امام (ع) از تربیت دینی دارد) با استفاده از کلام او تبیین کنیم (ابوطالبی، ۱۳۸۳: ۱۰).

۸. با تربیت مکتبی آشنا شویم، اثری است از رجبعلی مظلومی. در این کتاب درباره‌ی مبانی وجودی انسان در سلامت و تربیت، مایه‌های سلامت و قوت تن، مایه‌های سلامت و قوت روح (نفس و قلب)، کودک، جوان و خانواده، زمینه‌های تربیتی و خودکفایی بر اساس بینش توحیدی معصومین (ع) و سیره‌ی آن‌ها پژوهش شده است (مظلومی رجبعلی، ۱۳۶۶: ۱۳). در حوزه‌ی تربیت اسلامی اندیشمندان مسلمان نیز تحقیقات فراوانی انجام داده‌اند. در همین راستا، بهروز رفیعی در اثری با عنوان کتاب‌شناسی توصیفی - تحلیلی تعلیم و تربیت در اسلام (گزیده‌ی منابع عربی) به صورت تحلیل و گاه نقد به بیان دیدگاه‌های نویسندگان پرداخته است. این اثر را مرکز مطالعات تربیت اسلامی وزارت آموزش و پرورش و پژوهشکده‌ی حوزه و دانشگاه منتشر کرده است. مطالعه‌ی این آثار به محقق تعلیم و تربیت وسعت دید مناسبی می‌دهد تا بتواند موضوع را از هر دیدگاهی به شکل مطلوب‌تر بررسی کند. در این نقد، هم به بررسی میزان بهره‌گیری محقق از منابع موجود و مرتبط با تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه توجه شده و هم به میزان توجه نویسنده به ابعاد تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه پرداخته شده است.

۴. روش پژوهش و نقد اثر

روش بررسی و نقد این اثر با توجه به پرسش و پاسخ‌های مطرح در فرم نقد و بررسی

کتاب و با نظر داشتن ساختار پیش‌نهادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی، در چهارچوب معرفی کلی، تحلیل ابعاد شکلی و تحلیل ابعاد محتوایی اثر صورت گرفته است. محقق کوشیده است از معیارهای نقد مد نظر پژوهشگاه استفاده کند و از آن فراتر نرود تا بتواند بر آن اساس به غناسازی اثر خود بپردازد.

۵. بررسی و نقد

۱.۵ بررسی کلی

تعلیم و تربیت در نهج البلاغه اثری از عبدالمجید زهادت است که به نوشته خودش در دو بخش و هر دو بخش در دو فصل بررسی شده‌اند (زهادت، ۱۳۸۰: ۵). این اثر را مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم در سال ۱۳۸۰ در یک جلد و ۲۴۵ صفحه و در ۲۰۰۰ نسخه منتشر کرده است. این کتاب در دو بخش کلی با عناوین «تعلیم و تعلم» و «تربیت» سامان یافته است. بخش اول، تعلیم و تعلم، در دو فصل مجزا به بررسی ارزش علم و آداب تعلیم و تعلم پرداخته است. در بخش دوم کتاب، تربیت، پس از بررسی مفهوم تربیت، به تبیین و توضیح نامه ۳۱ نهج البلاغه پرداخته است. برخی موضوعات مطرح شده در این بخش عبارت‌اند از زمینه‌های تربیت، تأثیر جلب اعتماد در تربیت، استفاده از تجربیات دیگران در امر تربیت، تأثیر توجه به مبدأ، تعالی، در تربیت و آیین زندگی. گفتنی است هریک از این مباحث، زیرمجموعه‌ها و موضوع‌های جزئی‌تری را در بر می‌گیرند.

کتاب مذکور به لحاظ نوع اثر، مرجع و از نظر وضعیت درسی جزء دروس پایه به شمار می‌رود و می‌تواند در حکم متن اصلی درس «تربیت در نهج البلاغه» در دوره کارشناسی ارشد و «تربیت در قرآن و نهج البلاغه» در دوره دکتری تدریس شود.

۲.۵ تحلیل ابعاد شکلی اثر (امتیازها و کاستی‌ها)

۱. کیفیت شکلی و چاپی اثر در موارد حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی مناسب و به لحاظ صحافی و طرح جلد متوسط ارزیابی می‌شود. به نظر می‌رسد طرح جلد بسیار شلوغ و با توجه به نام کتاب گویا نیست. طرح ساده‌تر و متناسب با مفهوم تعلیم و تربیت در نهج البلاغه پیش‌نهاد می‌شود.

۲. از نظر رعایت قواعد عمومی، ویرایش و نگارش متوسط ارزیابی می‌شود. در متون عربی و ترجمه آن‌ها قواعد یک‌سانی مشاهده نمی‌شود. در مواردی ترجمه انجام شده و در

مواردی انجام نشده است؛ برای مثال صفحات ۱۴۷ و ۱۷۰. هم‌چنین در نوشتن متن هر بخش یا فصل، قاعده ترتیب مقدمه، موضوع اصلی، زیرمجموعه‌های موضوع اصلی به صورت نشانه‌گذاری، نتیجه‌گیری و جمع‌بندی انجام می‌شود، اما در این اثر رعایت این قاعده در بخش‌ها و فصول مشاهده نمی‌شود؛ برای مثال فصل اول، «ارزش علم»، مقدمه ندارد. هم‌چنین بخش «فضیلت علم» شماره‌گذاری شده است، اما زیرمجموعه‌های آن شماره‌گذاری نشده‌اند و در ادامه، زیرمجموعه بخش «علم بهتر است یا ثروت؟» با الف، ب و ج نشانه‌گذاری شده است؛ لازم است در همه بخش‌ها و فصول این قاعده و نظم و ترتیب رعایت شود.

از نظر نگارش و ویرایش، نشانه‌ها و علائم لازم برای روان‌خوانی و درک سریع‌تر و بهتر مطالب، در چاپ‌های بعدی، نیاز به تجدید نظر دارد؛ برای مثال به‌راحتی مشخص نمی‌شود که در کجا متن‌ها نقل قول مستقیم یا غیرمستقیم‌اند و در کجا مطلب متعلق به خود نویسنده است و مواردی از این دست.

به لحاظ جامعیت صوری، این اثر شامل پیش‌گفتار، هدف ضمنی و فهرست مطالب تفصیلی است، اما فاقد بیان هدف صریح و مقدمه کلی است. هم‌چنین مبحث تمرین و آزمون ندارد و در بخش‌ها و فصول، خلاصه فصول کلی، نتیجه‌گیری و جمع‌بندی کلی و در پایان کتاب، فهرست اعلام و موضوعی وجود ندارد. گفتنی است فهرست اعلام و موضوعی کمک شایانی به استفاده محقق از عناوین خاص می‌کند و نبود آن‌ها از نواقص کتاب به شمار می‌رود، اما شایان ذکر است که کتاب از منابع معتبری استفاده کرده است. شایان ذکر است اصلاح موارد مذکور بر غنا و اهمیت اثر می‌افزاید.

۳.۵ تحلیل ابعاد محتوایی اثر (امتیازها و کاستی‌ها)

۱. نویسنده از ابزارهای علمی طرح بحث مقدماتی، نتیجه‌گیری و جمع‌بندی نهایی، تمرین و آزمون برای فهم و عمل به موضوع‌ها استفاده نکرده است؛

۲. درباره کیفیت و میزان کاربرد معادل‌سازی اصطلاحات تخصصی کار نویسنده مناسب ارزیابی می‌شود و در تعریف بعضی از مفاهیم، مثل مفهوم علم (ص ۲۱)، تصویح نبتة^۱ (ص ۴۲)، تربیت (ص ۱۰۰) و تقوا (ص ۱۹۸)، از منابع متعدد استفاده کرده است و مطالب روان و رساست.

۳. به لحاظ میزان تناسب و جامعیت محتوا، با توجه به اهداف درس تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه، گفتنی است تعلیم و تربیت سه رکن اساسی را در بر می‌گیرد. این ارکان

عبارت‌اند از معلم، شاگرد و موضوع‌های آموزشی. در هر اثری که جنبه موضوعی آن تعلیم و تربیت باشد معمولاً درباره اهمیت و جایگاه هر یک از این‌ها و چگونگی ارتباط آن‌ها با یکدیگر بحث می‌شود. سپس به نقش و وظیفه هر یک در رسیدن به هدف پرداخته می‌شود و در این راستا، پس از ارائه تعریفی از تعلیم و تربیت، مبانی، هدف غایی، اهداف کلی و جزئی و روش‌های تربیتی مرتبط با اهداف معین می‌شوند، سپس نحوه اجرا و ارزش‌یابی در فرایند تعلیم و تربیت مشخص می‌شوند. در این اثر جامعیت در محتوا وجود ندارد. به صورت متفرقه و انسجام‌نیافته مطالبی پیرامون ارکان تعلیم و تربیت و موضوع‌های مرتبط با آن‌ها بیان شده است. بنابراین چنانچه شخصی در پی جست‌وجوی چگونگی تربیت در نهج البلاغه باشد و بخواهد اثری تأثیرگذار به جای گذارد، لازم است مطالعات عمیق‌تری داشته باشد. البته این نقد بدین معنا نیست که این اثر اهمیتی ندارد؛ همان‌طور که قبلاً بیان شد، این اثر گامی است ارزشمند، اما هنوز جا برای جامعیت یافتن و عمق‌بخشی دارد. این کتاب بیش‌تر جنبه مفهوم‌شناسی بعضی از مفاهیم تربیتی در نهج البلاغه را دارد؛ مانند مفهوم علم، رابطه علم و عمل، وظایف علما، تربیت، زمینه تربیت، مسئولیت‌های اجتماعی، آفات زبان، تقوا و بعضی از اصطلاحات و مفاهیم دیگر.

۴. از نظر میزان انطباق محتوای اثر با عنوان و فهرست مطالب، می‌توان چنین اظهار نظر کرد که در اصطلاح تعلیم و تربیت در نهج البلاغه چند پرسش اساسی نهفته است:

۱. تعلیم چه تفاوتی با تربیت دارد؟
۲. رابطه تعلیم و تربیت چگونه است؟
۳. چه موضوع‌هایی باید آموخت؟
۴. چه انتظاری از تعلیم و تربیت فرد می‌توان داشت؟
۵. متری چه فعالیت‌هایی باید داشته باشد؟
۶. وظایف مربی چیست؟
۷. تعلیم و تربیت پیرامون چه موضوع‌هایی بحث می‌کند؟
۸. نهج البلاغه چه نوع اثری است، چه ارتباطی میان محتوای نهج البلاغه و مفاهیم مربوط به تعلیم و تربیت وجود دارد؟

۹. فرایند تعلیم و تربیت در نهج البلاغه چگونه است؟

با توجه به این پرسش‌ها و مباحث مربوط به شماره ۳ این بخش از مقاله و پاسخ آن‌ها بر مبنای مطالب نهج البلاغه گفتنی است که عنوان کتاب با محتوا منطبق نیست و مباحث اندکی از تعلیم و تربیت را در بر می‌گیرد. به همین علت اطلاق نام تعلیم و تربیت در

نهج‌البلاغه با توجه به فهرست مطالب و شرح موضوع‌ها مناسب نیست. عنوان «آشنایی با بعضی از مفاهیم تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه» بهتر به نظر می‌رسد. از طرفی این عنوان کلی حق مطلب را درباره‌ی تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه ادا نمی‌کند.

اگر بپذیریم که تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه دربرگیرنده‌ی همین فهرست مطالب است، قضاوت به‌حقی انجام ندادیم. برای مثال خطبه‌ی اول نهج‌البلاغه دربرگیرنده‌ی مبانی نظری تعلیم و تربیت است، اما در این اثر مطلبی در این باره نیامده است. خطبه‌ی متقین برنامه‌ی شبانه‌روزی انسان‌های باتقوا را، که در حال خودسازی و تعالی‌اند، مطرح می‌کند، اما در این اثر ذکری از این برنامه به میان نیامده است یا در خطبه‌ی قاصعه، موانع تربیت و چگونگی الگوپذیری و الگوسازی تربیتی مطرح شده است، اما در این اثر به آن‌ها پرداخته نشده است. هم‌چنین در حکمت‌های نهج‌البلاغه نکات بسیار مهمی درباره‌ی اهداف، مبانی، روش‌ها و اصول تربیت وجود دارد که در این اثر ذکری از آن‌ها به میان نیامده است.

۵. درباره‌ی این‌که تا چه حد مباحث این کتاب با آخرین سرفصل درس «تربیت در نهج‌البلاغه»، مصوب وزارت علوم، مطابقت دارد و موارد نقص و اضافه‌ی آن کدام است، با در نظر گرفتن فهرست مطالب هر دو منبع، می‌توان چنین اظهارنظر کرد:

در سرفصل وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، برخی از مباحث با موضوع تربیت در نهج‌البلاغه مد نظر قرار گرفته است که عبارت‌اند از: فلسفه‌ی آفرینش جهان و انسان، نقاط قوت، ضعف و امکانات انسان از دیدگاه نهج‌البلاغه، عوامل رشد و تکامل انسان، موانع رشد و تکامل انسان، بلایا و امتحانات، وظایف والدین و مربیان، مسئولیت حکومت و حاکمان، فلسفه‌ی کار مربی (ارسال رسل)، انسان و سنن آفرینش، تربیت و سیاست، حیات اخروی و مطالبی دیگر در ارتباط با زیرمجموعه‌ی مفاهیم مذکور.

اما در فهرست تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه مباحث زیر مشاهده می‌شود:

بخش اول شامل تعلیم و تعلم است که دربرگیرنده‌ی دو فصل «ارزش علم» (۱). فضیلت علم؛ ۲. ترغیب و تشویق به فراگیری دانش؛ ۳. نکوهش جهل و نادانی) و «آداب تعلیم و تعلم» (۱). علم همراه با عمل؛ ۲. نهی از گفتار و کردار بدون علم و آگاهی؛ ۳. چه دانشی سزاوار فراگیری است؛ ۴. وظایف علما) است. بخش دوم شامل دو فصل «تربیت» (۱). معنای تربیت؛ ۲. متصدی تربیت) و «بررسی نامه‌ی ۳۱» (مشخصات نامه و شرح نامه) است. در مقایسه‌ی این دو فصل گفتنی است که هر دو در مباحث وظایف والدین، حکومت و حاکمان، تقوا، صبر، و وظایف مربیان و جوه مشترکی دارند و در بقیه‌ی موارد وجه افتراق دارند.

در سرفصل وزارت علوم، هم مبانی نظری تعلیم و تربیت مد نظر است و هم مباحث مربوط به تعلیم و تربیت، اما در فهرست تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، فقط به مبحث تعلیم و تربیت پرداخته شده است. تعلیم و تربیت در نهج البلاغه باید بر اساس مبانی نظری تحقیق و نگاشته شود. همان‌طور که قبلاً بیان شد، همه مطالب مربوط به این اثر مفید است، اما همه مباحث مربوط به تعلیم و تربیت در نهج البلاغه را پوشش نمی‌دهد و نویسندگان نیز در پیش‌گفتار به این مهم گوشزد کرده است. نقد بر کاستی کمی و کیفی محتوا درباره جایگاه مفهوم تعلیم و تربیت در نهج البلاغه است و گفتنی است که حق مطلب در محتوا ادا نشده است.

۶. به لحاظ میزان روزآمدی داده‌ها و اطلاعات اثر، از آن‌جا که بیش‌تر اطلاعات سخنان امام علی (ع) است و محقق کم‌تر به تحلیل داده‌ها بر اساس نظریه‌های جدید در تعلیم و تربیت پرداخته است، درباره ارجاع به منابع جدید، شایان ذکر است این اثر دربرگیرنده داده‌های متعدد در حوزه‌های گوناگون است؛ البته بعضی از مفاهیم را از داده‌هایی استخراج کرده است که مهم به نظر می‌رسند؛ از جمله تأثیر جلب اعتماد در تربیت، تأثیر توبه در تربیت و یوم معاد، تأثیر توجه به مبدأ تعالی در تربیت؛ اما این‌گونه یافته‌ها در متن زیاد نیستند. گفتنی است بیش‌تر مطالب در متون مشابه، که ذکر فهرست منابع آن‌ها در بیان مسئله آمده است، مشاهده می‌شود.

۷. این اثر طرح نوی ارائه نمی‌کند. به نظر می‌رسد نویسندگان کتاب را بر اساس قواعد مربوط به تدوین یا تألیف کتاب درسی دانشگاهی تهیه نکرده است. هم‌چنین در پی ارائه نظریه‌ای تربیتی از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه نبوده است. توجهی هم به سرفصل مصوبه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری درباره درس «تربیت در نهج البلاغه» نداشته است، بلکه با توجه به معرفتی که به نهج البلاغه در زمینه تعلیم و تربیت داشته است این اثر را از خود برجای گذاشته است. اثر در حد خود مفید و باارزش است و قادر است زمینه‌ساز فعالیت، خلاقیت، و نوآوری‌های جدیدی باشد. همین که این اثر نقد و بررسی شده است، نشان‌دهنده اهمیت موضوع و ارزش توجه نویسندگان به این موضوع مهم است.

۸. به لحاظ نظم منطقی و انسجام مطالب در کل اثر، تسلسل عناوین کلی کتاب و هم‌چنین تسلسل عناوین کلی در درون هر فصل و تسلسل عناوین جزئی و پیوند با نتیجه اثر دقت چندانی نشده است. بخش‌ها و فصول فاقد مقدمه و نتیجه‌گیری و جمع‌بندی‌اند. بخش‌ها، فصول و زیرمجموعه‌ها جدا از هم تحلیل و تفسیر می‌شوند و مطالب در طرحی منسجم و مرتبط و معنادار قرار نگرفته‌اند؛ برای مثال برای این‌که چرا

نخست بحث «تعلیم و تعلم» می‌آید سپس موضوع «تربیت» استدلال‌های لازم را ارائه نکرده است یا این‌که چرا در بخش «تعلیم و تعلم»، فصول «ارزش علم» و «آداب تعلیم و تعلم» می‌آید دلایلی ذکر نشده است.

۹. میزان اعتبار منابع بالاست، اما از همه منابع مرتبط با موضوع استفاده نشده است. بنابراین این منابع کافی به نظر نمی‌رسند. لازم است درباره موضوع‌های مربوط به تعلیم و تربیت از منابع جدید و معتبر استفاده شود.

۱۰. درباره کیفیت رعایت امانت، نویسنده نهایت دقت را به کار برده است؛ اما ارجاعات به پانوش متقل شده است که اگر در داخل متن می‌آمد بهتر و رایج‌تر بود.

۱۱. نویسنده در فصل دوم، نامه ۳۱، بند مخاطب نامه کیست؟ به نقد و بررسی دیدگاه‌های دیگران پرداخته است. در این بررسی، دیدگاه مخالفان و موافقان را مطرح می‌کند، سپس یک نظریه را تأیید می‌کند و این تأیید هم با توجه به مبحث عصمت ائمه اطهار (ع) انجام می‌گیرد؛ به نظر می‌رسد نویسنده با عنایت به ماهیت موضوع، نقد و بررسی علمی و بی‌طرفانه‌ای انجام داده است.

۱۲. محتوای علمی و پژوهشی اثر با مبانی و اصول دینی و اسلامی مغایرتی ندارد، اما نویسنده در این اثر به مبانی دینی و اسلامی نمی‌پردازد، بلکه به توضیح عناصری از تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه توجه دارد. چنان‌چه نخست مبانی و پیش‌فرض‌ها نوشته می‌شد و سپس بر اساس آن‌ها مباحث تربیتی استخراج و توضیح داده می‌شد معقول‌تر بود؛ اما این اثر دربردارنده چنین مبانی و پیش‌فرض‌هایی نیست.

۱۳. در نگاهی کلی رویکرد اثر درباره فرهنگ و ارزش‌های دینی و اسلامی چنین است: این اثر در ترویج فرهنگ و ارزش‌های دینی و اسلامی مفید و معتبر است. مطالعه این اثر فضای مناسبی برای خواننده ایجاد می‌کند و روش‌ها و راه‌کارهای مفیدی را در جهت‌گیری تربیتی به خود و دیگران می‌آموزد. ایراد این مسئله جامعیت اثر است که با عنوان تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه مطرح شده است. لازم است نویسنده در سطح شناختی وسیع‌تر از تعلیم و تربیت به اصلاح و تکمیل محتوای این عنوان بپردازد تا اثر سطح شایان توجهی از تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه را پوشش دهد و رویکرد مناسب‌تری به فرهنگ و ارزش‌های دینی داشته باشد.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

تعلیم و تربیت در نهج‌البلاغه نوشته عبدالمجید زاهدت نقاط قوت فراوانی دارد و از لحاظ

صحت مطالب ایرادی مشاهده نشده است. آنچه شایسته بازنگری است، جامعیت و ژرف‌اندیشی در مباحث مربوط به تعلیم و تربیت در نهج البلاغه است.

در این باره توجه به مباحث زیر پیش‌نهاد می‌شود:

۱. توجه به مباحث نظری (جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی، و ارزش‌شناسی) به‌ویژه خطبه اول نهج البلاغه. تعلیم این خطبه باعث اعتقاد به جهان‌بینی توحیدی در انسان می‌شود؛

۲. نامه ۳۱ در انسان‌شناسی تربیتی الهی متنی بی‌نظیر است و بهره‌گیری از آن بسیار مهم است؛

۳. برای شناخت روان‌شناسی تربیتی و الگوشناسی تربیتی خطبه قاصعه اهمیت فراوانی دارد؛

۴. برای شناخت انسان تربیت‌یافته خطبه متقین دربردارنده معیارهای مطلوبی است؛ البته مطالعه و بررسی منابع منتخب هرگز نویسنده اثر را از سایر خطبه‌ها و نامه‌ها بی‌نیاز نمی‌کند؛

۵. برای شناخت موضوع‌های مربوط به تربیت، مطالعه همه خطبه‌ها، نامه‌ها، و حکمت‌ها لازم است؛

۶. استلزام‌های تربیتی مربوط به تعریف تعلیم و تربیت، هدف‌غایی و اهداف کلی، مبانی، روش‌ها و اصول تربیت، وظایف معلم، وظایف شاگرد، موانع تربیت، موضوع‌های تربیتی، عوامل رشد و کمال، وظیفه والدین و عالمان و حاکمان در تربیت، مراحل تربیت در نهج البلاغه استخراج شود. سپس نوع ارتباط آن‌ها مشخص شود و فلسفه «تعلیم و تربیت در نهج البلاغه» تدوین شود و متعلمان را تربیت کند.

در پایان از خداوند بزرگ برای مؤلف عالم و مسئول این اثر، توفیق بیش‌تر در راه ترویج تعلیم الهی، به‌ویژه نهج البلاغه، را خواستاریم.

پی‌نوشت

۱. یعنی خشکیدن درخت دانش (در خود انسان).

منابع

قرآن کریم.

ابوطالبی، مهدی (۱۳۸۳). تربیت دینی از دیدگاه امام علی (ع)، قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزش و پژوهش امام خمینی (ره).

- ادیب، علی محمدحسین (۱۳۶۲). راه و روش تربیت از دیدگاه امام علی (ع)، ترجمه سید محمد رادمنش، تهران: مؤسسه انجام کتاب.
- انصاری، محمدعلی (۱۳۹۲). منشور تربیت: شرح نامه ۳۱ نهج البلاغه، مشهد: بیان هدایت نور.
- پاکروان، علی (۱۳۹۳). اثبات ولایت علی (ع) به روایت اهل سنت، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۸۳). انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه، قم، نشر الف. لام. میم.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۱). مکتب مهر: اصول تعلیم و تربیت در نهج البلاغه، تهران: دریا.
- رفیعی، بهروز (۱۳۷۷). «کتاب‌شناسی موضوعی تعلیم و تربیت»، فصل‌نامه حوزه و دانشگاه، قم، س ۴، ش ۱۴ و ۱۵.
- رفیعی، بهروز (۱۳۸۱). کتاب‌شناسی توصیفی - تحلیلی، تعلیم و تربیت در اسلام (گزیده منابع عربی)، مرکز مطالعات تربیت اسلامی وزارت آموزش و پرورش و پژوهشکده حوزه و دانشگاه
- زهدت، عبدالمجید (۱۳۸۰). تربیت در نهج البلاغه، قم: انتشارات مرکزی تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- سلطان الواعظین شیرازی، محمد (۱۳۹۲). شب‌های پیشاور در دفاع از حریم ولایت، قم: پیام مقدس.
- شریف الرضی، محمدبن حسین (بی تا). نهج البلاغه (سخنان علی بن ابی طالب (ع))، به تحقیق صالح صبحی، قم: مؤسسه دارالهجره.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تهران: شورا.
- طالقانی، سید محمود (بی تا). نهج البلاغه، تهران: کتاب‌فروشی بینش.
- علوی، سیدحمیدرضا (۱۳۹۳). تربیت در قرآن و نهج البلاغه، کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر.
- فرهادیان، رضا (۱۳۷۸). مبانی تعلیم و تربیت در قرآن و احادیث، قم: بوستان کتاب.
- کورین، هانری (۱۳۸۴). تاریخ فلسفه اسلامی (متن کامل)، ترجمه جواد طباطبایی، تهران: کویر.
- مجد فقیهی، محمدعلی (۱۳۸۰). درآمدی بر انسان‌شناسی نهج البلاغه، تهران: پژوهشکده فرهنگ و معارف.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۴). سیری در نهج البلاغه، تهران: رودکی.
- مظلومی، رجبعلی (۱۳۶۶). با تربیت مکتبی آشنا شویم، تهران: امیرکبیر.
- ملکاوی فتحی، حسن (۱۳۸۰). گامی به سوی نظریه پردازی در تعلیم و تربیت اسلامی، ترجمه غلامرضا متقی فر و اسدالله طوسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- میرزاحمد، علی رضا (۱۳۸۰). در بارگاه آفتاب (نهج البلاغه در ادب پارسی)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

